

Tylos gausmas *žydų Lietuvoje*

Istorinį žmogaus gyvenimą ženklina jo aiškus ribotumas ir efemeriškumas. Artimojo netektis sukelia skausmą, bet protas nesistebi atėjus mirčiai. Juk mirties visuotinybė, šiaip ar taip, yra tokia pat gyvenimo dalis kaip ir varginančios lenktynės – padaryti ką nors reikšmingo, kol dar laikrodis nesustojo.

Tačiau žmonės ir tautos, gentys ir nacijos išsaugo dalelę savęs palikuonyse, kurių būtį paveikia visu kultūriniu paveldu – sakytiniu, rašytiniu ar kitaip perduotu. Atsinaujinanti bendrija tarsi nepavaldi mirčiai, lemiančiai įvykių eigą. „Išliekantis kultūros genas“ yra toks pat atsparus kaip ir jo biologinis prototipas. Tačiau tęstinumą nutraukia genocidas, kai tauta sunaikinama visiškai – nuo naujagimių ligi senolių. Ir vienas iš nuosekliausiai vykdytų genocidų mūsų planetos istorijoje buvo Holokaustas. Dar esama žmonių, kurie jį matė ir atsimena.

Lietuvai, deja, tenka liūdnas vaidmuo skaudžioje Holokausto istorijoje, nes nužudytų jos piliečių žydų dalis yra didžiausia Europoje – žuvo beveik visi Lietuvos žydai. Ir žudomi jie buvo aktyviai talkinant vietiniams gyventojams. Tai atsitiko šalyje, kuri šešis šimtus metų buvo retas tolerancijos pavyzdys Rytų Europai, kurios išmintingi valdovai Gediminas ir Vytautas gerbė visas tautas, gyvenusias Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – savotiškoje anų laikų Europos Sąjungoje. Tačiau negalima užmiršti, jog buvo ir kilnių žmonių, rizikavusių savo gyvybe, kad išgelbėtų kaimyną.

Lietuvos žydų – litvakų (jidiš kalba *lítvakes*) – gyventa teritorija nesutampa su dabartine Lietuvos Respublika. Šių dienų Lietuva užima tik vakarinę žydiškosios Lietuvos (jidiš kalba *Líte*, litvakiškuoju hebrajų kalbos variantu *Lító*, dabartine hebrajų kalba *Líta*) dalį. Žydų Lietuvos teritorija atitinka andainykštės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes – jai kadaise priklausė dabartinė Baltarusija, dalis Latvijos, taip pat dideli šiaurės bei rytų Ukrainos, šiaurės rytų Lenkijos plotai ir šiek tiek Rusijos. Dabartinės Lietuvos sostinė Vilnius kelis šimtmečius buvo simboliška lietuviškųjų (tam tikra prasme ir Europos) žydų kultūrinė sostinė. Jis žydiškai irgi vadinamas trejopai: *Vilne*, *Vilno*, *Vilna*. Pelnė ir ketvirtąjį vardą – Lietuvos Jeruzalė (*Yerusholáyim d’Lító*), nes Vilniaus nuopelnai tradiciniam žydų mokslui yra nepalyginti žymesni negu žydų gyventojų kiekis ar turtai.

Žydiškosios Lietuvos prestižą labiausiai sutvirtino Vilniaus Gaono, Elijo ben Saliamono Zalmano (Eylióhu ben Shlóyme-Zálmen, 1720–1797) gyvenimas ir darbai. Kai sovietų režimas po karo nutarė galutinai sunaikinti senąsias Piramonto (*Piramónt*, dabar Šnipiškių dalis) žydų kapines, vis dėlto leista perkelti jo ir jo artimiausių giminių palaikus bei antkapį. Senojo antkapio plokštės su įrašais saugomos mažame mauzoliejuje, kurį lanko tikintieji iš viso pasaulio (p. 166, 167).

Ortodoksinė žydų religinė kultūra yra seniausia iš tradicijų, nulėmusių Lietuvos žydų tarptautinę šlovę. Jų raštuose vartojamos hebrajų ir aramėjų kalbos, o jų šnekamoji kalba buvo lietuviškasis jidiš variantas, virtęs iškiliausia jidiš forma Europoje. Vėliau jis tapo dabartinės literatūrinės jidiš kalbos tarptautiniu pagrindu.

Kultūrinė opozicija, atsiradusi tradicinės ortodoksijos ribose, išsiskleidė tikra vaivorykšte – nuo šokančių litvakiškųjų chasidų tolimuose žydų Lietuvos rytuose (Chabado sąjūdis Vitebsko ir Mogiliavo apylinkėse) ligi liūdno ir griežto saviauklos eticizmo (Musaro sąjūdis) vakariniame jos pakraštyje. Maži ir šiaip jau nereikšmingi miesteliai — štetlai (*shtétlakh*) — išgarsėjo visame pasaulyje, ir tai atitiko klasikinę Rytų Europos žydų tradiciją. Rytiniam Chabado sąjūdžiui tokie miesteliai buvo Liadai (dabar Baltarusijoje) ir Liubavičius (dabar Rusijoje), vakariniam Musaro sąjūdžiui – Salantai (*Salánt*) Žemaitijoje. Tie maži senosios Lietuvos miesteliai yra jau nebe geografiniai taškai, o tvarūs tarptautiniai simboliai.

Žydų civilizacijai įžengus į modernias erdves, Lietuvos žydai vėl atsidūrė pirmose gretose. Jų veiklos užmojis buvo stulbinamas. Moderniu pavidalu atgimė hebrajų kalba ir atsirado jos dabartinė literatūra. Kaip nauja humanitarinių tyrinėjimų kryptis susiformavo dabartinės jidiš kalbos mokslinės studijos. Trečioji naujovė – unikali žydų socializmo kryptis, siekusi plėtoti jidiš kaip žydų tautinę kalbą mažumų autonomijos kontekste. Litvakiškas mokslo ir švietimo pomėgis virto legenda. Galima išvardyti daugybę originalių, neeilinių kūrėjų – tai filosofas Saliamonas Maimonas, tapytojai Marcas Chagallas ir Chaimas Soutinė’as, esperanto išradėjas Lozorius Liudvikas Zamenhofas ir kiti. Savita ir aukšta Lietuvos žydų kultūra įspūdingai plėtojosi ne vieną šimtmetį. Hebrajiškoje knygoje *Kelionė per Lietuvą* (1899) Nachumas Slouschzas sako: „Esame žydų krašte, gal vieninteliame žydų krašte pasaulyje.“

Žodis „genocidas“ kartais trivializuojamas politiniais sumetimais. Tikrasis genocidas palieka mirtiną pėdsaką: išnyksta tauta. Neįžeisdami nedidelių, bet gyvybingų žydų bendruomenių Vilniuje ir keliuose kituose šalies miestuose, turime pasakyti, kad beveik visos 239 žydų bendruomenės Lietuvos Respublikos teritorijoje pasitraukė į šešėlių karalystę.

Ši knyga pateikia skaitytojui 177 bendruomenių apibūdinimus ir atvaizdus iš 84 vietų – skaudžiai jaudinančių fotografijų rinkinį, pirmiausia atspindintį tradicinę Lietuvos žydų religinę kultūrą: kapines, religines mokyklas, sinagogas, miestelių kvartalus.

Žydų legendose dažnai pasirodo mirusiųjų sielos, nakties migloje plevenančios virš palaikų senose kapinėse. Kai kur būta papročio atėjus į kapines kviesti mirusiųjų sielas į vestuves ar kitokias džiaugsmingas šventes.

Geraį įskaitomi hebrajiški įrašai ant senų antkapių virpina širdį. Tai akmenyje likęs liudijimas ne tik apie žmones, kurių nebėra, bet ir apie tautą – Lietuvos žydus – kurios nebėra.

Tarsi vakar iškaltas užrašas ant akmens Molėtuose (*Malát*) aprauda „mūsų motiną, garbingą moterį Cirlę, Chaimo dukterį, mirusią naujojo mėnesio elulo antrąją dieną…“ Žydų kalendoriaus metai slepiasi nuo fotoaparato ir nuo mūsų akių po žole ar po žeme (p. 21).

Kitą mylimą motiną Merą (Mére) aprauda įrašas ant pakrypusio, menora papuošto antkapinio akmens Adučiškyje (*Haydútsetshik*) (p. 22).

Antkapis, parvirtęs ant žemės Linkmenyse (*Ligmyán*), skelbia: „Gyvosios sielos ženklas! Čia ilsisi brangus ir garbingas, tiesus ir doras dievobaimingas žmogus, mūsų mokytojas rebė Jechielis Michlis, mūsų mokytojo rebės Benjamino koheno sūnus. O jo tyra siela paliko mus penktąją savaitės dieną, [5]647 metų pagal trumpąjį skaičiavimą įjaro 25-ąją [= 1887 metų gegužės 19-ąją, ketvirtadienį]. Teranda jo siela amžinojo gyvenimo prieglobstį. Dieve, pasigailėk jo [arba: mūsų]“ (p. 25).

Senosiose kapinėse slypi svaiginanti simbolika – pati gamta pavertė vertikalių antkapių eiles nerimuotomis strofomis be refrenų. Sakytum, Dievo pirštas lėmė, kad žmogaus darbas taptų dieviškojo kraštovaizdžio dalimi.

Fotografo menininko akis čia priduria naują matmenį, išskirdama vieną ar kitą detalę. Seirijuose (*Seréy*) regime trijų statmenų antkapinių akmenų grupę (p. 78). Pirmasis – suapvalintas, antrąjį ženklina šalia augantis beržas, o paskutinysis, keturkampis, beveik žaismingai primena trapeciją. Vardas ant pirmojo akmens aiškiai matomas ir tyliai aidi bibline kadencija: kadaise Seirijuose gyveno žmogus vardu Šabsajus Šeftlis, Meiro sūnus iš Hurvicų šeimos.

Bežadžiai apleistų kapų eilėraščiai – neužbaigtumo poezija. Štai tebestovi kapinių vartų mūras, bet kitapus beveik nieko nėra, nes antkapiniai akmenys išstampyti pamatams, tapo kelio žvirgždu ar panaudoti kam kitam. Kitur apvalus akmuo, kurį vainikuoja palinkusio medžio šakos, beveik susmegęs į žemę, prisišliejęs prie palaikų, kurių vietą žymi (p. 194).

Apleistos kapinės, aptiktos girioje, lauke ar ant kalvos, jaudina skaudžiai ir romantiškai, nelyginant archeologinis radinys, nes primena kadaise pasitraukusiuosius. Tai, kad jos apleistos, paprastai reiškia, jog mirusiųjų palikuonys labai seniai persikėlė į kitą vietą arba dėl kažkokių priežasčių išmirė. Bet Lietuvoje esama kapinių, kuriose palaidotų žmonių vaikai, vaikaičiai ir bičiuliai buvo išžudyti: visi jie guli bendruose kapuose, šimtai ar tūkstančiai, suvaryti, pažeminti ir sušaudyti tik dėl to, kad buvo žydai. Kartais tokie kapai yra senosiose žydų kapinėse ar netoli jų, bet dažniausiai – miške už miesto. Paskutiniai Lietuvos mohikanai litvakai, kurių šeimos guli viename iš dviejų šimtų šio krašto masinių kapaviečių, sako: laimingi tie, kurie taikiai pasitraukia iš gyvenimo ir turi antkapį savo atminimui.

Apleisti pastatai, dažniausiai senos medinės ar mūrinės sinagogos, kelia ypatingus jausmus. Žodis „sinagoga“ nėra iš tolo neperteikia painaus gyvosios kultūros įvairumo. Jidiš kalboje maldos namams, religinei mokyklai ar abiem kartu vartojama daugybė terminų, pavyzdžiui, *kloyz* ir *klayzl*, *besmédresh* ir *shul*, *besmédreshl* ir *shulchl*, *yeshíve* ir *yeshívele*. Kiekviena miestelio sinagoga taip pat turi „tikrinį“ vardą, tarkime, *di gríne kloyz* (žalioji *kloyz*), arba *der náyer besmédresh* (naujasis *besmédresh*) – beje, neretai šimtametis, bet „naujas“ palyginus su miestelio senuoju, *álter besmédresh*.

Daugelyje religinių mokyklų Lietuvos miesteliuose Talmudo studijų melodija sklisdavo į naktį pro žvakių apšviestus langus. Ten žydai rinkdavosi melstis ir mokyti, dalytis naujienomis ir diskutuoti. Turtinga Lietuvos jidiš kalba darniai susiliedavo su hebrajų ir aramėjų – šiedvi kalbos skambėjo maldose ir aidėjo iš senesnių ar naujesnių studijuojamų tomų.

Maldos namų ir mokyklų atvaizdai šioje knygoje aprėpia ištisą spektrą, nuo didmiesčio centro ligi mažų ir tolimų miestelių. Garsioji Vilniaus Zavlo sinagoga (*Zavl Shul*) tėra apleistas pastatas ties Gėlių (*Blúmen-gas*) ir Sodų gatvių (*Sadóve*) sankryža, neįaukiame geležinkelio ir autobusų stočių rajone (p. 172, 173). Kieme vis dar regime pusapskritimio formos apsidę, kurios puikioje šventojoje skrynioje buvo saugomi Toros ritiniai.

Tolimojo Pakruojo (*Pokróy*) medinė sinagoga, kurios liekanos dabar atrodo it paprasčiausia daržinė (p. 40), kadaise garsėjo interjero tapyba. Ant vienos sienos buvo pavaizduotas besiilsintis liūtas, o po juo įrašyta pranašo Amoso eilutė: „Liūtas suriaumojo, kas nebijos?“ (Am 3, 8). Pakruojo žydams nereikėjo priminti tos eilutės antrosios dalies: „Viešpats Dievas kalbėjo, kas atsisakys pranašauti?“ Ant kitos sienos buvo nutapytas traukinys, važiuojantis į ką tik pastatytą geležinkelio stotį. Pakruojiečiai žydai taip didžiavosi, kad ir jų gyvenvietėje atsirado stotis, jog norėjo įamžinti tą įvykį sinagogoje.

Norisi tikėti, kad dabartiniai ir būsimieji šių antkapių bei pastatų kaimynai supras, ką reiškia šis palikimas, ir puoselės jį kaip savo gimtinės paveldo dalį. Ir apmąstys, kaip atkurti ir panaudoti apleistus griuvėsius, pagerbiant juos pastačiusių ir čia gyvenusių žmonių atminimą.

Paskutiniai litvakai, spėję subręsti prieš Holokaustą, šiandien regi savo žemiškojo gyvenimo sutemas. Atvykėliams iš arti ir iš toli visa tai, kas įamžinta šiuose puslapiuose, netrukus virs vienintelėmis prarastos civilizacijos relikvijomis istorinėje tėvynėje.

Apie Lietuvos žydų istoriją parašyta daug knygų. Pasirodė ir tarpukario fotografijų rinkinių. Dabar jūs regite trečiąjį matmenį: kapinių, maldos namų bei kitų negausių relikvijų meninės fotografijas, kurios padeda naujaip pajusti Lietuvos žydų Atlantidą ir prie jos prisiliesti.

Privertę stipriau suplakti širdį, šie jaudinantys atvaizdai įkvepia tolesnėms pastangoms tirti kalbas, literatūrą, kultūrą ir istoriją, kuri priklauso neeiliniams žmonėms, palikusiems mums šį kerintį paveldą.

DOVID KATZ
Vilniaus jidiš institutas, Vilniaus universitetas